

Földváry Miklós István (1978) liturgiátörténész, klasszikus és középlatin filológus, az ELTE BTK Latin Tanszékének adjunktusa. Kutatási területe a középkori Magyarország liturgikus forrásainak kiadása és elemzése, a nyugati liturgia változatainak leírása, rendszerezése.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Patrisztikus beszédek és kommentárok a latin liturgia kontextusában* (2010/3).

„Íme, kivettétel e napon...”

A nyilvános vezeklők kiűzésének és visszafogadásának rítusa

Földváry Miklós István

Történelmi háttér

A gyónás nem az egyetlen és nem is a legeredetibb módja a keresztény (katolikus) bűnbánattartásnak. Habár régóta nem gyakorolták már, a liturgikus könyvek egészen a *Pontificale Romanum* 1961-es reformkiadásáig¹ megőrizték egy másik lehetőségnek, a kánoni bűnbánatnak legalább rituális emlékezetét. Míg a gyónás, más néven az elégtételes („tarifás”) bűnbánat magánjellegű, gyakorlatilag liturgiátlan, áldozópapi hatáskörben marad, és tetszőleges alkalommal megismételhető, addig a kánoni bűnbánat nyilvános, kidolgozott liturgikus keretben zajlik, püspök szolgáltatja ki, és az életben csak egyszer van rá lehetőség.

Eredete a keresztény ókorba nyúlik vissza. Az apostoli és a patrisztikus kor a keresztiséget olyan gyökeres, az egész személyiséget átformáló megtisztulásnak és megszentelődésnek érezte, hogy elképzelhetetlennek tartotta a keresztiségi kegyelem elvesztését, vagy ha ez mégis megtörtént, komoly kétségei voltak afelől, hogy a kegyelmi állapot helyreállítható-e. A főbűnök, amelyek ezt a veszélyt hordozták magukban, mindenekelőtt a gyilkosság, a házasságtörés és a hittagadás voltak. Közülük leginkább az utolsónak volt nagy gyakorlati jelentősége a keresztényüldözések korában. (Ebből az a pozitív következtetés is adódik, hogy az előbbiek nem fordultak elő gyakran.) Míg a vértanúkat (*martyres*) nagy tisztelet övezte, az eredeti értelemben vett hitvallóknak pedig (*confessores*), akik vértanúhalált ugyan nem szenvedtek, de hitük megvallásáért kínzást vagy más gyötrelmet álltak ki, különleges karizmákat tulajdonítottak, az elbukottak (*lapsi*), akik félelemből vagy fájdalom hatására megtagadták hitüket, a keresztény közösség megvetésével találkoztak. Az üldözés elmúltával ők általában vissza akartak volna térni az Egyházba, hiszen valódi meggyőződésük ellenére, kényszerből cselekedtek, de a befolyásos teológusok közül számosan úgy foglaltak állást, hogy a föloldozás egyáltalán nem, vagy legfőljebb életveszélyes helyzetben adható meg. E nézet fő képviselői Afrikában Tertullianus és Cyprianus, Rómában Novatianus voltak. Az üldözések elmúltával azonban a megengedőbb álláspont diadalmaskodott, amelyet a leghatásosabban Szent Ambrus fejtett ki a bűnbánatról tartott beszédsorozatában.²

Közmegegyezéssé vált véleménye lehetővé tette a kánoni bűnbánat intézményének és rítusainak kialakítását. A kereszténység népegyházi jellegének erősödésével azonban már korán, legkésőbb a 6. századra széles körben elterjedt az a visszaélés, hogy a súlyos bűnösök nem vállalták a kánoni vezeklés szigorú követelményeit, hanem halogatták a megtérést, és csak haláluk közeledtével vagy életveszélyes helyzetben (*in articulo mortis*) igényelték az ilyen esetekre fönntartott – és természetesen kevésbé megterhelő – „gyorsított eljárást”. Hiába ostromozták a zsinatok ezt a kárhozatos szokást, hatékony megoldást csak a gyónásnak az inzularis szerzetesség révén elterjedő gyakorlata hozott, míg a kánoni bűnbánat a legsúlyosabb és kiemelten közérdekű esetekre szorult vissza.³ Ebből azonban az is következik, hogy a rítusok, amelyeket a liturgikus könyvek megindító állhatatossággal hagyományoztak, a 4–5. században alakultak ki és éltek virágkorukat, azaz hamisítatlanul késő ókori gyakorlatot őriznek, mind ami társadalmi beágyazottságukat, mind ami legalapvetőbb szertartási gesztusaikat illeti.

A nyilvános vezeklés

A kánoni bűnbánat középpontjában a nyilvános vezeklés áll, vagyis az idő, amelyet a bűnbánó a vezeklők rendjében köteles tölteni. Ez idő alatt olyan aszketikus és szimbolikus kötelezettségeket vagy tilalmakat vállal, amelyek társadalmilag és térbeli módon fejezik ki állapotát. A vezeklés rituális logikája tehát az, hogy a kegyelmi állapot egyben társadalmi állapot: az Egyházhoz való tartozás, szentségi, mindenekelőtt eucharisztikus közösség (kommenzalitás),⁴ az Egyház pedig szimbolikus tér, amely valóságos terekben fejeződik ki: elsősorban a templomban, de ugyanígy a városban, az utakban és a házakban, különösen pedig az ágyban és az asztalban. Ennek megfelelően a vezeklés a társadalomból és a társadalmat megjelenítő terekből való átmeneti kirekesztés önkéntes vállalása meghatározott időre. Hogy milyen kötelezettségeket és tilalmakat jelentett, azt a bűnök és az elkövetők hierarchiájának megfelelően a penitenciáléna nevezett könyvek részletezték a középkorban:⁵ minél súlyosabb volt a bűn, és minél magasabban állt az egyházi ranglétrán az elkövető, annál súlyosabb volt a vezeklés. A dolog érzékeltetésére azonban alkalmasabb egy késő középkori, differenciálatlanabb felsorolás:⁶

- 1) *Lenből készült ruhát ne viseljenek (azaz „szőrzsákba” öltözzenek; ehhez társul még a haj lenyírása és a borotválatlanság).*⁷
- 2) *Templomba ne lépjenek be.*
- 3) *Mezítláb járjanak.*
- 4) *Úton ne járjanak, legalábbis ahol ezt veszedelem nélkül megtehetik.*
- 5) *Bottal járjanak, jelezvén, hogy zarándokúton vannak.*
- 6) *Ne éljenek saját vagyonukból, hanem csak alamizsnából.*
- 7) *A földről egyenek, és ne maradjanak hosszan ugyanott, csak amíg esznek; fedél alatt ne háljanak, és éjszakára ne vetkőzzenek le, se lábukat meg ne mossák.*
- 8) *Kenyéren és vízen böjtöljenek.*
- 9) *Ne szóljanak senkihez, csak papi engedéllyel, és csak a legszükségesebbeket.*
- 10) *Az őket érő jogtalanságokat türelemmel viseljék.*
- 11) *Minden templom előtt, ahol elhaladnak, öt térdhajtást, és mindegyik térdhajtásra öt Miatyánkot végezzenek.*
- 12) *Undok bűneiket vallják meg a püspököknek vagy a püspök penitenciáriusának.*

Jól látható tehát, hogy a vezeklés nem egyszerűen aszketikus, hanem szimbolikus-rituális tevékenység. A környező társadalom pontosan meg tudja különböztetni a vezeklőt az egyszerű földönfutótól, és erre a vezeklő rá is szorul, hiszen alamizsna, kenyér és víz, átmeneti szálláshely nélkül az életét kockáztatná, és még arra sincs lehetősége, hogy elmondja, ha valamire szüksége van. Ő köteles türelemmel viselni a megvetést és a sértést, a társadalom viszont köteles segíteni, védelmezni őt. Olyan terekben él: a templomon kívül vagy annak előcsarnokában, az út mellett, a földön étkezve vagy a szabad ég alatt hálva, amelyek a társadalmi terek perifériáján helyezkednek el.

A penitenciálék másik tárgya, hogy milyen hosszú időt töltsön a bűnbánó a vezeklők rendjében. Egy elterjedt tévedéssel szemben a búcsúengedélyekben föltüntetett időtartamok nem a purgatóriumban letöltendő éveket jelentik, hanem azt az időt,

amelyet az illetőnek a vezeklők rendjében kellene eltöltenie, ha a búcsúban nem részesülne. Ezek az évek a kánoni bűnbánat visszaszorulása után is megmaradtak tehát mint a vezeklés „mértékegységei”. De a gyakorlat a középkor folyamán tovább stilizálódott: előbb hamvazószerdától nagycsütörtökig, majd helyenként már csak nagyhétfőtől nagycsütörtökig tartott a vezeklés.

Nem sokat lehet tudni arról, hogyan nézett ez ki a valóságban, milyen gyakorlati jelentősége volt. Az azonban biztos, hogy a húsvétra és legkésőbb a 13. századtól kezdve az éves szentáldozásra való fölkészülés⁸ aszketikus jellege összemósódott a kánoni bűnbánat emlékezetével. Ez a folyamat párhuzamban áll a katekumenátus és a keresztség rítusaival. Mindkét esetben egy sajátos, megkülönböztetett csoportra vonatkozó rítus vált az egész társadalom gyakorlatává. A katekumenátus eredetileg is a beavatatlanság, a „még nem” állapot intenzív, ritualizált megélése volt: a hittanuló nem egyszerűen nem léphetett be a templomba, hanem az egész nagyböjt során a templom előcsarnokában, a bezárt ajtó előtt kellett várakoznia, bizonyos alkalmakkor pedig beléphetett ugyan, de hamarosan kiutasították, hogy majd a megfelelő időben ünnepélyesen bevezessék.⁹ A nyilvános vezeklő valamiféle második katekumenátust, egy egyszerre „már és még nem” állapotot élt meg intenzíven, mintegy visszakerülve a keresztség előtti állapotba. A társadalom mindkettő iránt szolidáris volt. A hittanuló és a vezeklő, főleg e rítusok visszaszorulása után, eleven szimbóluma lett annak a negatív vallási állapotnak, amelyet az előkészületi időszak föltételez, ezért a nagyböjt immár azt jelentette, hogy mindenki önkéntesen magára vállalja a vonatkozó tilalmaknak legalább egy részét. Elég ezt azzal érzékeltetni, hogy a középkorban és a kora újkori Franciaországban az úgynevezett böjti lepellel takarták el a szentélyt az egész gyülekezet elől,¹⁰ és hogy a hamvazás eredetileg a nyilvános vezeklés megkezdéséhez kötődött.

A vezeklők visszafogadása nagycsütörtökön

A szó szoros értelmében vett liturgikus keretei azonban a vezeklési időszak megkezdésének és befejezésének voltak. Valószínű, hogy eredetibb a vezeklés befejezésének, a vezeklők visszafogadásának és föloldozásának (*reconciliatio*) rítusa. Ezt azért föltételezhetjük, mert vannak olyan korai, 7–10. századi források,¹¹ amelyekben a vezeklés kezdete kevésbé nyilvános és liturgikusan kidolgozatlanabb, míg a visszafogadás liturgiája érett változatában áll előttünk. Másrészt az lehet a magyarázat, hogy a bűn és így a következményét jelentő kiközösítés nem kollektív és nem rögzíthető az időben, tehát a bűnösök egyesével és az elkövetés után lehetőleg minél hamarabb kell, hogy megkezdjék vezeklésüket,¹² a visszafogadás azonban ünnepélyes, közösségi esemény, amelyet indokoltan helyeznek el a nagyheti szent háromnap, azon belül pedig az eucharisztikus közösség létesítő eseménye, az utolsó vacsora emlékezetének napján.

A szertartást Európa különféle egyházai rájuk jellemző változatokban végezték, de az egyes úzusok összehasonlítása nem lehet e rövid és fenomenológiai-morfológiai szempontú tanulmány feladata.¹³ Helyette a magyar liturgiátörténet legkoráb-

bi, mértéktartó és világos szerkezetű ordóját, azaz rendtartását mutatom be, amely a rítussor minden jellemző mozzanatát tartalmazza.¹⁴ Kora, a 11. század vége is tájékoztató annyiban, hogy egy, már teljes és megszilárdult, de még minden finomítástól, részletezéstől mentes formát őriz.¹⁵

A szertartás a római időszámítás szerinti harmadik órában, a délelőtt közepén indul, azaz megelőzi a nap miséjét, amelyen az eucharisztikus közösség majd helyreáll, és amely az Egyház teljességét jeleníti meg: a római pápai misék nyomán a püspök tizenkét áldozópap, hét szerpap, hét alszerpap és két akolitus segédletével celebrál. A püspök már ehhez a miséhez öltözik be, és mondja el közben a *praeparatio missae* hét előkészületi zsolttárát.

A hét szerpap egyike azonban, mégpedig a főesperes (*archidiaconus*), aki más szertartások alkalmával is közvetítői, mondhatni hermési szerepet tölt be, nem az ünnepi misének megfelelő öltözékét veszi föl, hanem egyetlen fehér ruhában (*alba*), mezítláb áll a vezeklők között. Ezzel létrejön a két pólus: egyfelől az Egyházat megjelenítő, ünnepi ruhákba öltözött klérus, másrészt a zsákba öltözött, mezítlábás vezeklők. A kettő közt a kapcsolatot és így a helyreállítás esélyét a főesperes jeleníti meg, aki alanyilag ugyan az első csoporthoz tartozik, de megjelenését tekintve a másodikhoz alkalmazkodik. Ezt a helyzetet képezi le a két csoport elhelyezkedése is. A püspök a templom kapuja előtt (*prae foribus*), a vezeklők felé fordulva ül bírói székén, az antik *sella curulis* liturgikus örökösét jelentő *faldistorium*-on, míg asszisztensei mellette és körülötte állnak. A főesperes a vezeklőkkel távolabb, velük szemben áll a templom előcsarnokában (*in atrio*). A rubrikák (szertartási leírások, utasítások) ősi, egész Európában elterjedt szövegek maradványaiból állnak össze, így adataik nem a korabeli térviszonyokat írják le. Jobban alkalmazhatók egy római típusú bazilika terére, ahol a templom kapuja előtt valódi, oszlopsorokkal szegélyezett, nyitott, négyszögletű átrium épült. Ez az átrium a kint és a bent közti átmeneti tér, amely igen alkalmas a vezeklők állapotának modellezésére,¹⁶ és viszonylag nagy területe miatt lehetővé teszi a következő mozzanatot, a szakaszos közelítést.

A püspök ekkor egy zsolttárszövegű antifónát énekel: *Venite, filii, audite me, timorem Domini docebo vos!* („Jöjjetek, fiaim, hallgassatok engem, az Úr félelmére tanítalak titeket!”) Erre a főesperes térdhajtásra, majd fölállásra (*Flectamus genua! Levate!* – „Hajtsunk térdet! Álljatok föl!”) szólítja a vezeklőket. Ez így ismétlődik meg még kétszer, a vezeklők pedig az antifóna minden egyes elhangzása alatt közelebb járulnak a püspökhöz. Bár az átrium önmagában is határsáv, a két pólus közti szakaszt hívások, megállások, térdhajtások, azaz a püspök részéről hívás és biztatás, a vezeklők részéről tartózkodó, félelmet és tiszteletet kifejező gesztusok osztják további részekre. A profánnak a szentbe való rituális behatolását az különbözteti meg az illetéktelen behatolástól, hogy rendezett, tagolt, időben elnyújtott folyamat. Ennyiben rokon, és ennyiben különbözik a kultusz és a szentségtörés... A harmadik térdhajtás már a püspök előtt történik. A vezeklők és a főesperes ekkor a püspök lábaihoz borulnak, és a fölállásra szólító formulát már nem a főesperes, hanem a püspök jelzésére egy másik, ünnepélyes díszbe öltözött és a püspök mellett álló, tehát az ő pólusához tartozó szerpap mondja ki. A vezeklők és a főesperes erre fölállnak, a „Jöjjetek” kezdetű antifónát pedig a teljes klérus

1. kép. Az ősszülők, illetve Ádám kiűzetése a paradicsomból.
Középkori miniatúra

énekli újra, ekkor már hozzávéve a teljes 33. zsolttárt, és versenként megismételve az antifónát. Ezzel a rítus első szakasza nyugvóponttra ért, de még mindig csak a kapuk előtt vagyunk.

A főesperes ekkor a híres *Adest, o, venerabilis pontifex, tempus acceptum* („Itt van, ó, tisztelendő főpap, az alkalmas idő”) kezdetű allokúcióval (retorikus, de kötött szövegű liturgikus buzdítás) fordul a püspökhöz, amely párhuzamba állítja a keresztség vizét és a bűnbánat könnyeit, a hittanulókat és a vezeklőket, az Egyház gyarapodását a megtértek és a visszatértek által. Ezt követi a szertartás szakramentális, azaz vallási értelemben „hatékony” szakasza. A vezeklők ismét leborulnak. A leborulás itt és később nemcsak az alázat gesztusa, hanem a szimbolikus halálé is, amely az új emberként való újjászületés feltétele. Ebben az értelemben használja a leborulás gesztusát például a papszentelés, a szerzetesavatás vagy a nászmise is. A tulajdonképpeni liturgikus imádság egy hosszabb szöveg (*Deus, qui humani generis benignissimus es conditor* – „Isten, ki az emberi nemnek jóságos alkotója vagy”), amely stílusával a *prex*-ekre emlékeztet: azokra a konsekrációs imákra, amelyeket a püspök személyek vagy tárgyak fölszentelésekor énekel, úgynevezett prefációtónuson. Van, ahol ez vagy egy másik, vele rokon ima formailag is megkapja a *prex*ek jellegzetes bevezető dialógusát és dallamát, de mivel itt nem történik valódi konsekráció, az általam elemzett ordó megelégszik a stilisztikai, asszociatív kapcsolattal. A főimát öt zsolttár,

három verzikus (együtt úgynevezett précesz) és egy rövid könyörgés vezet fül. Ez a liturgiában szokásos műfaji fokozás egyrészt a főima jelentőségét nyomatékosítja, másrészt az előkészítő imák tartalmilag eltérnek tőle, mert apologetikus jellegűek. Mind a zsolnárok és a verzikusok, mind a bevezető ima a püspök szolidaritását fogalmazzák meg a vezeklők iránt, hangsúlyozzák az ellentétet személyének méltatlansága és hivatalának méltósága között. A főima után egy újabb, rövid könyörgés következik. Kompozíciós értelemben ez szimmetrikus a főima előtti, apologetikus könyörgéssel, de szerepe már a főima lecsengetése, hatásának megerősítése.

Itt megint a főesperes következik a *Redintegra in eis, apostolice pontifex* („Állítsd helyre bennük, apostoli főpap”) kezdetű, rövidebb allokúcióval. A püspök figyelmezteti a vezeklőket, hogy amit a bűnbánattal lemostak, ahhoz többé vissza ne térjenek, majd mindjárt újra fölhangzik a „Jöjjetek” antifóna a 33. zsolnár verseivel váltakozva. Közben a főesperes egyesével a püspök kezébe adja a vezeklők kezét, a püspök pedig továbbadja őket képviselőjének, azaz annak a szerpapijának, aki az első szakaszban a harmadik fölállásra szólította őket. A püspök és a szerep vezetésével, más források alapján vélhetően sorban, egymás kezét fogva bevonulnak a templom közepéig, amelyet a rubrika kifejezően a templom vagy az Egyház ölének (*gremium ecclesiae*) nevez. A jelenet annak a megismétlése, amikor a keresztelendő az *Ingrederere in templum Dei* („Lépj be Isten templomába”) szavakra, a pap stóláját fogva először lép be a templomba, de hasonló például az asszonyok bevezetésének szertartása is a nászéjszaka, majd a szülés után.

Itt a püspök újabb allokúciót intéz a vezeklőkhöz. Ez egyfelől a főesperes előző két allokúciójának felel meg: mindhárom a rítussor szakaszait hivatott összekapcsolni. Másfelől valamiféle buzdítás, amelynek fő motívumai a visszaeséstől való tartózkodás és az Isten irgalmába vetett bizalom. A nagycsütörtöki ordóban először itt fogalmazódik meg a paradicsomból való kiűzetés párhuzama, amely a hamvazószerdai ordóknak meghatározó témája, ami viszont a reményt illeti, a püspök Dávid király vétkére utal, aki egyszerre követett el gyilkosságot és házasságtörést, mégis bocsánatot nyert.

Az utolsó szakasz a szakramentális rész megfelelője, azzal a különbséggel, hogy amaz inkább a határhelyzetet jelölte, a rítus tulajdonképpeni váltópontja volt, ez pedig már aggregációs jellegű, az elért, új állapotot fejezi ki és erősíti meg. Azt a szerepet, amelyet korábban a „Jöjjetek” antifóna és a 33. zsolnár töltött be, itt a *Cor mundum crea in me, Deus* („Tiszta szívet teremts bennem, Isten”) antifóna és az 50. zsolnár veszi át. Ezalatt a püspök a vezeklőkkel a templom közepéről a kórusba (*oratorium*) vonul: ez újabb határátlépés, hiszen a kórust a középkorban kapuval ellátott rekesztő, úgynevezett lettner választotta el – római térvizonyok között a *gremium ecclesiae* lehetett a kórus, az *oratorium* pedig a rekesztővel elkülönített presbitérium (a bazilikák apszisos szentélye). A kórusban ismét leborulnak – emlékezzünk, hogy ezt tették először a kapu elé érve, majd a szakramentális rész alatt is –, míg a klérus litániát énekel. Bizonyára a mindenszentek litániájáról van szó, vagyis az Egyházba visszafogadottak a belsőbb térszakaszba, a kórusba lépve mintegy új társadalomba is kerülnek, a szentek társaságába. A litániát öt verzikulusból álló précesz követi, amely egy terjedelmes, tizenegy könyörgésből álló sorozatban csúcsosodik ki. Ez a föloldozást kérő imák-

nak egy minden különösebb rendszert nélkülöző gyűjteménye. Az sem biztos, hogy teljes egészében használták: forrásunkban a tizennegyedik tétel után két könyörgés erejéig véletlenül újakezdődik a sorozat. Mindenesetre a második szakasz főimájával egyenértékű módon zárja le a teljes visszafogadást. Amikor befejeződik, a vezeklők fölkelnek a földről, a püspök pedig békecsókot vált velük, a tiszteletadás és az egy közösséghez tartozás jelét.

Térben a rítussor három határsávon való átlépésből, hierarchikusan emelkedő szentségű térszakaszok bejárásából áll. Az első határátlépés mintegy előkészület: az átriumon való háromrészes, a hívogató antifónákra felelő, de térdhajtások által többször megszakított áthaladás. A második határátlépés a tulajdonképpeni belépés a templomba, amikor a püspök szerep-já segítségével kézen fogva bevezeti a vezeklőket a templom közepére. Végül a harmadik határátlépés a templom közepéről a kórusba való bevonulás, ahol a mindenszentek litániája a szentek polgártársainak, a püspök békecsókja pedig testvéreknek nyilvánítja a vezeklőket. Mindhárom vonulást, azaz processziót antifóna és zsolnárének kíséri, de az elsónél csak lassan, szaggatottan bontakozik ki az ének is.

Szövegileg három allokúció és két euchologikus (imákból álló), szakramentális szakasz jelöli a megállásokat, azaz a stációkat. Az allokúciók összekötő és tagoló szerepű rítuselemek, az euchológiai szakaszok önálló „események”: alattuk a vezeklők, mint más rítusokban a szentelendők, földre borulnak. A leghangsúlyosabb szakasz, a szertartás logikai középpontja a templomba való belépést megelőző és lehetővé tevő főima, amelyet szimmetrikusan vesznek körül az allokúciók és a processziók. A templom közepére való belépés után látszólag megtörik a szimmetria, de ez már egy másik, posztlimináris szakasz, amely önálló logikát követ, és nem az átmeneti, hanem a megszentelő rítusokhoz hasonlít abból a szempontból, hogy itt az euchologikus rész nem az átmenet föltétele, hanem tetetőzés.

I. A negatív állapot fölszámolása

1. PROCESSZIÓ (belépés az átriumtól a kapuig)

- (a) Antifóna: *Venite filii audite me* (3×)
- (b) Formula: *Flectamus genua, Levate* (3×)
- (c) Antifóna: *Venite filii audite me*
- (d) Zsolnár: *Benedicam Dominum in omni tempore*

2. STÁCIÓ (szakramentális rész: a vezeklők alkalmassá tétele a belépésre a kapuban)

- (a) Allokúció: *Adest o venerabilis pontifex*
- (b) 5 zsolnár, précesz
- (c) Könyörgés: *Adesto Domine supplicationibus nostris* (apológia)
- (d) Könyörgés: *Deus qui humani generis benignissimus es conditor* (főima)
- (e) Könyörgés: *Praesta quaesumus Domine his famulis tuis* (lezárás)
- (f) Allokúció: *Redintegra in eis apostolice pontifex*

3. PROCESSZIÓ (a kaputól a templom közepéig)

- (a) Antifóna: *Venite filii audite me*
- (b) Zsolnár: *Benedicam Dominum in omni tempore*

4. STÁCIÓ (megérkezés a templom közepére, az Egyház ölébe, a visszafogadás vége)

(a) Allokúció: *Audivistis fratres carissimi qualiter primus homo*

II. A pozitív állapot megerősítése

5. PROCESSZIÓ (a templom közepétől a kórusig)

(a) Antifóna: *Cor mundum crea in me Deus*

(b) Zsoltár: *Miserere mei Deus secundum magnam*

6. STÁCIÓ (földrehozás, megszentelés és a közösség kinyilvánítása)

(a) Litánia

(b) Précesz

(c) 14 könyörgés

(d) Békecsók

A vezeklők kiűzése hamvazószerdán

A nyilvános vezeklés megkezdésének közösségi, az egyházi évben hamvazószerdára rögzített, liturgikusan kidolgozott formája a nagycsütörtöki rítus megfordítása, logikai párja. Minden bizonnyal későbbi is nála, és nem egyházfegyelmi szükséglet, hanem a szimbolikus gesztusokra érzékenyebb, liturgikus lelkület hozta létre. Jóllehet a vezeklők körülhatárolt csoportjára vonatkozik, nem függetleníthető attól, hogy a vezeklőkben a teljes keresztény társadalom önmaga kivételét látta. A szertartás változatokban élt, az alábbi ismertetésben megint a legkorábbi magyarországi emléket használok.¹⁷

Az első mozzanat a hamu megáldása, amely egy exorcizmus és két könyörgéssel történik. Az exorcizmus a tárgyszentelések egy részének kezdőtétele, szegregációs rítus, amely azt a célt szolgálja, hogy az evilági anyagot, amely a keresztény tanítás szerint az eredeti bűn óta a gonosz lélek hatalmának van alávetve, kivonja e befolyás alól, és alkalmassá tegye a szentelmenyi jelleg hordozására. A szöveg bibliai eseményeket idéz föl: az áldozati borjú hamvának a népre hintését Mózes által és a niniveiek hamuban és szőrzsákban tartott bűnbánatát Jónás próféta szavára. A két könyörgés az őszinte bűnbánat és a bűnbocsánat áldásait kéri, de a középkori tárgyszentelésekhez hasonlóan némi általános apotropikus-profilaktikus hatást is tulajdonít a szent hamunak.

Mínthogy a hamu csak „nyersanyaga” a rítusnak, a tulajdonképpeni szertartás ez után, az *Exaudi nos, Domine* („Hallgass meg minket, Urunk”) antifóna éneklésével kezdődik. A tétel szövege nem sokat árul el funkciójáról. Többet mond, ha tudjuk: az *Exaudi* antifóna, illetve párja, az *Exsurge* a Róma-városi liturgiában az engesztelő processziók jellegzetes nyitánya volt: a válsághelyzetekben megnyilvánuló közösségi vezeklés magatartásmintáit idézi föl. Processzióindító tétel a szertartás itt következő, „legkoribb” könyörgése,¹⁸ a *Concede nobis, Domine, praesidia militiae Christianae* („Engedd nekünk, Urunk, a keresztény katonáskodás oltalmát”) is. Eredetileg akkor imádkozták, amikor a Szent Anasztázia-bazilikában összegyűlt római nép megindult a nap, vagyis hamvazószerda stációs temploma, az aventinusi Szent Szabina-bazilika felé. A processzió azonban nem itt, hanem majd csak a vezeklők ki-

De expulsiōne publice p̄nitentium. §47

malle peccatorum, quam mortem; concede ergo, Domine, ut & tibi p̄nitentiæ excubias celebrent, & correctis actibus tuis, conferri sibi a te sempiterna gaudia gratulentur. Per Christum Dominum nostrum.

R. Amen.

His peractis, surgunt p̄nitentes, & facit eis Pontifex sermonem, ostendens qualiter Adā propter peccatum eiectus est

de paradiso, & multa maledicta in eum congesta sunt; & qualiter eius exemplo ipsi de Ecclesia ad tēpus eiiciēdi sunt. Quo facto, accipiat vnum ex eis per dexteram manum, & omnes alij similiter se manibus tenentes candelas accensas in manibus habentes subsequantur eum; & ita eos eiiciat de Ecclesia, cum lacrymis dicens.

Ecce eiicimini vos hodie a liminibus sanctæ matris Ecclesiæ propter peccata, & scelera vestra, sicut Adā primus ho-

mo eiectus est de paradiso propter trāgressiōnem suam. Et interim schola cantat Recponsorium.

Aaaa Jn

2. kép. Részlet az 1595-ös *Pontificale Romanum*ból: a vezeklők kivétele az *Ecce eiicimini vos hodie* formulával

űzetése után fog következni, ami egyértelmű nyoma a szertartás bővülésének. A rítus „új”, a nyilvános vezekléshez kötődő szakasza a korai római forrásokból ismert anyagba ékelődik, a processzióindító könyörgés és maga a processzió közé. A kompozíció azonban így sem logikátlan. Az *Exaudi* antifóna által fölidézett piakuláris hangulat és a *Concede* könyörgés katonai lexicája (*praesidium, militia, pugnare, munire, auxilium*) is alkalmasan készíti elő a folytatást. Ez utóbbi ugyanis nemcsak azt a homiletikai toposzt idézi föl, hogy a nagybőjt a lelki ellenséggel szemben folytatott harc, hanem közvetve utal a katonáskodásnak egy másik vetületére is. A katona kivonul a társadalmi térből – klasszikus műveltségűeknek a kora tavaszi rítusról a Salius-papok márciusi processziója juthat eszükbe –, és más nagybőjti szövegek kimondottan az *excubiae* szóval („őrálás”, de etimologikusan „szabad ég alatt hálás”) jelölik a katonáskodást.¹⁹ Márpedig kire lehet ez érvényes inkább, mint a vezeklőkre?

A harmadik szakasz a hamvazás szertartása, amely itt már az egész gyülekezetet érinti. Egy Európa-szerte elterjedt énektétel, az *Immutemur habitu in cinere et cilicio* („Váltunk öltözetet hamuban és szőrzsákban”) kíséri, ezalatt a pap a *Memento*,

quia cinis et pulvis es („Emlékezzél, hogy hamu és por vagy”) kezdetű formulával helyezi a hamut a fejekre.

A másik általánosan elterjedt hamvazási ének viszont, a *Iuxta vestibulum et altare* („A tornác és az oltár mellett”) itt új szerepet kap. Ebben a tornác említése vetíti előre a vezeklők „küszöbön álló” határátlépését, és valóban: a hamvazás végeztével, ennek éneklése alatt a klérus egy körmeneti kereszt nyomában a kórusból a templom közepére vonul: ez ugyanaz a *gremium ecclesiae*, ahol a nagycsütörtöki visszafogadás negatív szakasza befejeződött. Itt hangzik el a hamvazás utáni könyörgés, majd előszólítják a vezeklőket, akik a szertartásnak a kórusban celebrált részén állapotuknál fogva nem vehettek részt. Megint létrejön a két pólus: a klérusé és a vezeklőké, de a szolidaritás is újra biztosítva van köztük, mert a klérus hamuval a fején, a vezeklőkkel azonosulva járul amazok elé.

Ahogy a fordított irányú határátlépés előtt, itt is egy statikus, zsolttárból és három – ezúttal rövid – könyörgésből álló rész következik, amely alatt a vezeklők a földre borulnak. Most a hét bűnbánati zsolttárt mondják el, a könyörgések pedig bűnbocsánatot kérnek. Utána mindnyájan fölállnak, és a püspök kiveti őket a templomból. A menetben a vezeklők a kereszt előtt haladnak: ez kifordított ceremónia, mert a processziók máskor a kereszt mögött haladnak. A kereszt a kultikus tér középpontját jelenti, a szentet, az isteni jelenlétet lokalizálja. Ez a jelenlét nem vezeti a vezeklőket, és nem is tart velük, amikor kivettetnek a vallási és társadalmi térből, hanem mintegy maga előtt tolja, kikényszeríti őket onnan. Ezt értelmezi a menetet kísérő ének, az *In sudore vultus tui* („Orcád verejtékével”) rezponzórium is. A tétel eredeti helye a hetvenedvasárnapi liturgiában van, a Genézis elejének olvasásához, az úgynevezett Ádám-históriához kötődik, Isten szavait elevenítve föl, amelyeket Ádámhoz intéz az ősbűn elkövetése után és a paradicsomkertből való kiűzetés előtt. Ebben a helyzetben mintegy a kereszt beszél, de azonosává válik azzal a kétélű, tüzes kardot tartó kerubbal is, aki az öszülöket kiűzte, és a paradicsomkert bejáratát elzárta előlük.

E képzettársítást tovább erősíti az ordónak egy bővebb, a 14. századból ismert redakciója, amely ezt a formulát mondatja a püspökkel a vezeklők kivetésekor: *Ecce, eiicris hodie a sinu matris tuae sanctae Ecclesiae propter peccatum tuum, sicut Adam, primus homo eiectus est de paradiso propter transgressionem suam.* („Íme, kivettél e napon anyádnak, a Szentegyháznak öléből a te vétkedért, amiképpen Ádám, az első ember kivettetet a paradicsomból az ő törvényszegéséért.”) Ugyanez a forrás a három rövidebb után még egy hosszabb, a nagycsütörtöki főima párhuzamának tekinthető könyörgést is beiktat, amely szintén a paradicsomból való kiűzetésre hivatkozik, majd külön hamvazást ír elő a vezeklőknek (az előzőben nem részesülhettek), és átadja nekik a zarándokbotot, mindkettőt liturgikus formula kíséretében. Ez alakilag emlékeztet a pozitív célú szentelésekben a *traditio instrumentorum*-ra, a hivatal jellemző eszközeinek átadására. Kifejezésre juttatja, hogy a vezeklő negatív állapota ellenére mintegy „fölszentelt”, azaz elkülönített szereplője a vallásos-rituális világképnek.

A kapu előtt, a kétféle tér határán azonban a vigasztaló jelleg válik uralkodóvá. A püspök allokúciót intéz a vezeklőkhez, amelyben hangsúlyozza, mekkora különbség van az igazak között, akik Istennel és az ő szentjeivel a templomban

maradnak, és a bűnösök között, akik az ördöggel örök kárhözatra vettetnek, föltéve, hogy bűnbánatot nem tartanak. Mivel itt épp az utóbbi történik, a buzdítás végkicsengése megnyugtató, sőt a rubrika inti a püspököt, hogy tapintattal, óvatosan fogalmazzon, nehogy a vezeklők reményüket veszítsék. Ezt a vigasztaló jelleget támogatja a klérus visszatérése közben énekelt rezponzórium, a *Tribularer, si nescirem* („Gyötrőd-nék, ha nem tudnám”), amelynek verzusa Szent Péter könynyeire hivatkozik – a megbocsátást hozó bűnbánat hasonlóan emblematikus esete ez, mint a másik ordóban Dávid királyé. A templomba visszatérve egy utolsó könyörgés hangzik el a vezeklőkért, majd következnek a szokásos, mise előtti processzió. Ez már nem a vezeklők kiűzésének része, hanem annak az eredeti, Róma-városi szertartásrendnek a folytatása, amely a hamvazás előtt, a processzióindító könyörgés után szakadt meg.

Térben a szertartás három helyszínen zajlik. Első szakasza a vezeklők távollétében, a templom kórusában és szentélyében: itt áldják meg a hamut, és veszik magukra a klérus tagjai. A második szakasz a templom közepén, a klérus és a vezeklők közösségében: itt kerül sor a bűnbánat kinyilvánítására a hét bűnbánati zsolttárral, és itt erősítik meg a vezeklőket az értük mondott imák sorozatával, a szentelményi jellegű hamu és a bot által. Ez utóbbi állapotuk jelképe, amely biztosítja, hogy a környező társadalom azonosítani tudja nyilvános vezeklői státusukat. A harmadik szakasz a templom kapujában megy végbe: itt hangzik el a kiűzés formulája és a püspök intő-vigasztaló beszéde. A negyedik szakasz az első térbe, a kórusba való visszatérés, hiszen a rítust ebben az esetben a klérus szempontjából írják le a források. Ebben a gyakorlati tényezőkön kívül (ők használták a könyvet) annak is szerepe van, hogy a klérus részéről sértetlen a vallási képesség, a kultuszközösség és az Istenhez fordulás lehetősége, míg a vezeklők – ezektől a lehetőségektől megfosztatván – mindenben a másik pólus közbenjárására vannak utalva. Ezt fejezi ki, hogy a rítussor első és utolsó teréből ki vannak zárva.

Szövegileg a nagycsütörtökinél differenciálatlanabb a rítus. Ezt a kor és a környezet nem indokolná. Sokkal inkább arról van szó, hogy míg a visszafogadás szakramentális, azaz „hatékony” eljárás, amelyben valódi állapotváltozás következik be, addig a kiűzés mimetikus, a már fönnálló állapotot pusztán megjelenítő cselekmény. Lényege a határhelyzet és a határátlépés dramatizálása, a kiűzés tényének nyomatékosítása, mindenekelőtt azzal, hogy egy térbeli határátlépéssel modellezi, és „mitikus” öseseménynek felelteti meg. Ugyanakkor, mivel a kiűzés nem büntetés-végrehajtás, hanem a vezeklés és ezzel a visszafogadás előfeltétele, nem hiányoznak a szolidaritás és a vigasztalás gesztusai sem: ez elsősorban a klérus hamvazkodásában, a bűnbánati zsolttárok közös elmondásában és a Péter könnyeiről szóló rezponzóriumban mutatkozik meg.

I. A szentélyben és a kórusban (vezeklők nélkül)

1. STÁCIÓ (hamuszentelés)

- (a) Exorcizmus: *Exorcizo te cinis*
- (b) Könyörgés: *Omnipotens sempiterna Deus parce metuentibus*
- (c) Kön yörgés: *Deus qui non mortem*

2. PROCESSZIÓ (csak a csonka kezdete, átértelmezett maradványelemek)

- (a) Antifóna: *Exaudi nos Domine*
- (b) Zsoltár: *Salvum me fac*
- (c) Formula: *Flectamus genua, Levate*
- (d) Könyörgés: *Concede nobis Domine praesidia militiae Christianae*

3. STÁCIÓ (hamvazás)

- (a) Antifóna: *Immutemur habitu*
- (b) Zsoltár: *Deus miseretur nostri*
- (c) Formula: *Memento quia cinis es*
- (d) Antifóna: *Iuxta vestibulum et altare*
- (e) Formula: *Flectamus genua, Levate*
- (f) Könyörgés: *Deus qui humiliatione flecteris*

II. A templom közepén (vezeklőkkel)

4. PROCESSZIÓ (énekkíséret nélkül)

5. STÁCIÓ (a bűnbánat kinyilvánítása és könyörgés a vezeklőkért [hamvazás és a bot átadása])

- (a) Hét bűnbánati zsoltár
[Verzikulus: *Peccavimus Domine cum patribus nostris*]²⁰
- (b) Könyörgés: *Exaudi Domine quaesumus preces nostras*
- (c) Könyörgés: *Praeveniat hos famulos tuos*
- (d) Könyörgés: *Adesto Domine supplicationibus nostris nec sit ab his famulis tuis*
[Formula: *Memento homo quia cinis es*
Könyörgés: *Omnipotens sempiterna Deus qui primo homini*
Formula: *Contere cor tuum*

Jegyzetek

A tanulmány az OTKA K 78680 számú, „Középkori pontifikálék Magyarországon” című kutatási programjának keretében készült.

- 1 A római pontifikálénak az újkorban általános formája egy 13. század végi redakcióra megy vissza, amely természetesen korábbi anyagokat dolgoz össze és rendez újra. A tridenti zsinat utáni *editio princeps* hasonmás kiadása: Sodi–Triacca 1997. A könyv első jelentős átdolgozása (kihagyásokkal és egyszerűsítésekkel) 1961-ben, XXIII. János pápa előző évi reformintézkedései után jelent meg. Ennek estek áldozatul a vezeklési rítusok is. A két változat közti különbségeket a hasonmás kiadás bevezetője táblázatosan szemlélteti.
- 2 A vonatkozó patrisztikus szövegek hozzáférhetőek a jól ismert szövegkiadás-sorozatokban. Tematikus szöveggyűjtemény: Ambrosius – Cyprianus – Tertullianus 1869. *Liber de lapsis*. London. Magyarul is megjelent Perendy László SchP hasznos bevezetőjével: Szent Ambrus: *A kötelességekről. A bűnbánatról*. Ford. Hrotkó Géza. Ókeresztény Örökségünk 9. Budapest, 2005, 285 skk.
- 3 A téma gazdag, főleg francia nyelvű szakirodalmá mellett értékes tanulmány magyarul: Fehérvári 2006.
- 4 Itt és a továbbiakban szívesen használom van Gennep és Durkheim néhány találó kategóriáját anélkül, hogy az általuk képviselt vallástudományi megközelítések mellett elkötelezném magam. A sok kiadást látott klasszikusok új, magyar fordításai: Arnold van Gennep 2007 és Durkheim 2004.

Könyörgés: *Adsit quaesumus Domine*
Formula: *Ecce eiiceris hodie*]

III. A kapu előtt (vezeklőkkel)

6. PROCESSZIÓ (mimézis és hivatkozás az őseseményre)

- (a) Responzórium: *In sudore vultus tui*
- (b) Verzus: *Maledicta terra in opere tuo*

7. STÁCIÓ (vigasztalás)

- (a) Allokúció

IV. A kórusban (vezeklők nélkül)

8. PROCESSZIÓ (vigasztalás és a klérus visszatérése)

- (a) Responzórium: *Tribularer si nescirem*
- (b) Verzus: *Et Petrum lacrimantem*

9. STÁCIÓ (könyörgés a vezeklőkért)

- (a) Verzikulus: *Si iniquitates observaveris*
- (b) Könyörgés: *Domine Deus noster qui offensione nostra*
[Könyörgés: *Deus cuius indulgentia cuncti indigent*]

10. PROCESSZIÓ (a csonka 2. processzió folytatása a mise előtt)

- (a) Responzórium: *Paradisi portas*
- (b) Verzus: *Ecce nunc tempus acceptabile*
[Kyrie, Pater noster
Verzikulus: *Domine non secundum peccata nostra*]
- (c) Könyörgés: *Domine ne in ira tua* [Exauditor omnium]
- (d) Responzórium: *Emendemus in melius*

5 A műfaj ismertetése: Vogel 1978.

6 Egyes 15–16. századi német agendák (pl. Regensburg, Passau, Minden) megőrizték a vezeklők kiűzésének egy egyszerűsített, áldozópap által is elvégezhető változatát. Az alábbi felsorolás forrása: *Agenda sive benedictionale de actibus Ecclesiae secundum chorum et observationem ecclesiae Pataviensis*. Bazel, 1514, 56^v–57^r.

7 Kifejezetten is megfogalmazza ezt pl. Krisztián mainzi érsek pontifikáléja a 12. század utolsó negyedéből: Párizs, Bibliothèque nationale de France, Lat. 946, 93^r (eredetileg számozatlan fólió).

8 A legalább évenkénti gyónást és áldozást a IV. lateráni zsinat (1215) tette kötelezővé, éppen azért, hogy megakadályozza az eucharisztikus közösségből való tartós kimaradást.

9 A katekumenátus rítusainak legkorábbi forrása az úgynevezett XI. Ordo Romanus és a Sacramentarium Gelasianum Vetus. Szövegkiadásai: Andrieu 1931–1961 és Mohlberg–Eizenhöfer–Siffrin 1960.

10 Martène 1700. Újabb kiadása: Antwerpen, 1737, ennek hasonmás kiadása: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1967–1969. A bőjti lepelről: III. 186–187 (IV. könyv XIX. fejezet 6–8).

11 Itt ismét a főntebb hivatkozott szakramentáriumra és római ordókra utalok. A korai anyag tartalmi áttekintéséhez: Vogel 1986.

12 Ennek emléke, hogy a vezeklők hamvazószerdái kiűzése mellett számos forrás tartalmaz egy másik, egy-egy vezeklő kötetlen időben való kiűzését szabályozó ordót, általában *Ordo ad dandam paenitentiam* címmel.

- 13 A változatok összehasonlító elemzését készülő monográfiámban végzem el: *The Making of a Use. The Chartvirgus Pontifical and the 11th Century Creation of the Hungarian Liturgical Tradition*.
- 14 Forrása az esztergomi hagyományt képviselő, úgynevezett Hartvik-agenda a 11. század végéről: Zágráb, Knjižnica Metropolitana, MR 165, 44^r skk. A kézirat saját kiadásomban megjelenés előtt áll: *Pontificale Chartvirgi*. Monumenta Ritualia Hungarica 3. Argumentum, Budapest, 2013. A szertartást ezenkívül egy, alább idézendő 14. századi misszále töredéke őrizte meg: Nagyszombat, Literárny Archiv Spolku Svätého Vojtecha Fasc. 322, no. 10 (Czagány Zsuzsa fölfedezése). A töredéket a 19. században még sértetlen kódexből írta át: Dankó József 1893. *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae*. Budapest, 577 (28. jegyzet). A rítus magyar változatát közli még a két kiadásban fennmaradt *Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam almae ecclesiae Agriensis* (Krakkó, 1509 és Velence, 1514). Kommentált, háromnyelvű kiadásban: Dobszay 2000, 54–55 (219. bekezdés).
- 15 Ilyen részletesen kidolgozott, szinte túlfinomult formát képvisel a kuriális-római pontifikále. Ezt a változatot magyarul is érzékletesen írja le és kommentálja Parsch 1937, 251–254.
- 16 A liturgikus terek jellegéről és funkciójáról számos tanulmányt írtam. A periférikus terekkel elsősorban Földváry 2001–2002 szól.
- 17 Hartvik-agenda 34^r skk. Közvetlen szövegtörténeti leszármazottja a XIV. századból, betoldásokkal: Bratislava, Archiv Mesta EC. Lad. 3 & EL. 18, 29^v skk., hasonló kiadásban: Szendrei–Ribarič 1982, 162.
- 18 A római liturgia Karoling-kor előtti, úgynevezett órómai változatának a főbb idézettekén kívül legfontosabb szövegkiadása: Deshusses 1971–1982.
- 19 Elsősorban homiletikai szövegekben. Ami a liturgikus szóhasználatot illeti, ehhez monumentális segédletet kínál Deshusses–Darragon 1982–1983.
- 20 Szögletes zárójeltek közt, beljebbbezéssel a 14. századi forrás több-leteit különböztetem meg.

Bibliográfia

- Andrieu, Michel 1931–1961. *Les Ordines Romani du haut moyen âge*. Spicilegium sacrum Lovaniense 11, 23, 24, 28, 29. Peeters, Louvain.
- Deshusses, Jean – Darragon, Benoît 1982–1983. *Concordances et tableaux pour l'étude des grands Sacramentaires I–III/1–3*. Spicilegium Friburgensis Subsidia 9–14. Fribourg.
- Deshusses, Jean 1971–1982. *Le sacramentaire grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits I–III*. Spicilegium Friburgense 16, 24, 28. Fribourg.
- Dobszay László 2000. *Liber Ordinarius Agriensis (1509)*. Musicalia Danubiana Subsidia 1. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest.
- Durkheim, Émile 2004. *A vallási élet elemi formái*. Ford. Vargyas Zoltán. Budapest.
- Fehérvári Jákó OSB 2006. „A tarifás bűnbánat két VI. század végi recepciója – Esettanulmány”: *Praeconia* 1, 42–55.
- Földváry Miklós István 2001–2002. „»Istenünk tornácaiban«. Az osztott templomtér jelentőségéről”: *Magyar Egyházzene* 9, 171–182.
- Martène, Edmond OSB 1700. *De antiquis ecclesiae ritibus etc.* Rouen.
- Mohlberg, Cunibert OSB – Eizenhöfer, Leo OSB – Siffrin, Petrus OSB 1960. *Liber sacramentorum Romanae aecclisae ordinis anni circuli*. Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56.
- Sacramentarium Gelasianum*. Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 4. Róma.
- Parsch, Pius 1937. *Üdvösség éve. Az egyházi év liturgiájának magyarázata II. A húsvéti idő*. Ford. Halamka Gyula SchP – Bátky Miklós SchP – Szamek József SchP. Budapest.
- Sodi, Manlio – Triacca, Achille Maria 1997. *Pontificale Romanum. Editio princeps (1595–1596)*. Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 1. Vatikánváros.
- Szendrei Janka – Ribarič, Richard 1982. *Missale Notatum Strigonien- se ante 1341 in Posonio*. Musicalia Danubiana 1. Budapest.
- van Gennep, Arnold 2007. *Átmeneti rítusok*. Ford. Vargyas Gábor. Kultúrák keresztútján 9. Budapest.
- Vogel, Cyrille 1978. *Les 'libri paenitentiales'*. Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental 27. Turnhout.
- Vogel, Cyrille 1986. *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources. Revised and Translated by William Storey and Niels Rasmussen*. Portland, Oregon.